

Klassik poeziyadakı eşq və vəhdət fəlsəfəsinin XX əsr Azərbaycan şeirində yeri və bədii-estetik funksiyası

Aytaç Zeynalova

Klassik poeziyadakı eşq və vəhdət fəlsəfəsinin XX əsr Azərbaycan şeirində yeri və bədii-estetik funksiyası

The Place and Aesthetic Function of the Philosophy of Love and Unity in Twentieth-Century Azerbaijani Poetry

Aytaç Zeynalova¹

E-mail: aytaczeynalova747@gmail.com

Orcid ID: <https://orcid.org/0009-0005-9343-6084>

Received: July 8, 2026

Accepted: July 28, 2026

XÜLASƏ

Ədəbiyyat gözəlliyə xidmət edir. Şərq mifologiyasının obrazları orta çağlardan üzü bəri bədii sənətin qanadlarında mürəkkəb irfani-sufi rəmzlərə çevrilərək uzun bir yol gəlməkdədir. Bu həm də metafizik keyfiyyət kimi yaddaş intertekstuallığı vasitəsilə bədii düşüncəyə transfer olmuşdur. Sözə sakral duyum vasitəsi kimi baxanlar üçün Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, ibn Ərəbi, Cəlaləddin Rumi, İmadeddin Nəsimi, Yunus Əmrə, Məhəmməd Füzuli və b.-nin düşüncə tərzini həm də bir məktəb olmuşdur. Bu məqalədə Şərqin mütəfəkkir şairi Mövlana Cəlaləddin Ruminin sufi-irfani ideyalarının XX əsr Azərbaycan şairi Əliağa Vahidin yaradıcılığında təzahür formaları və təsir mexanizmləri araşdırılmışdır.

Məhz bu səbəbdən üzərindən 700 ildən çox keçməsinə baxmayaraq bu gün də Rumi düşüncəsinin izləri hər diyarda özünü göstərir. Həyat-varlıq-sənət haqqında düşündüklərinin təsdiqini klassiklərin yaradıcılığında tapmış şairlərdən biri də Əliağa Vahid (1895-1965) olmuşdur. Rumi poeziyasının və fəlsəfəsinin, sözünün ardıcılılarından olan Əliağa Vahidin yaradıcılığında folklor poetikası ilə yanaşı dahilərin düşüncə meyarları, sənət qayəsi də öz izini ciddi şəkildə buraxmışdır. Onun yaradıcılığının ən parlaq dövrü Azərbaycanda sovet ideologiyasının hakim olduğu zamanlara təsadüf etdiyindən qəzəl janrına müraciət etmək həyat-ölüm mücadiləsinə bərabər olmuşdur. Ruminin fəaliyyətinin əsasını təşkil edən Allaha yaxınlaşmaq, mənəvi-ruhani təkamül, ruhani səyahət, aprior (təcrübədən asılı olmayan) ikinci təcrübə vasitəsilə canlandırılan bilik) arxetiplərin enerji tutumu, metafizik mənə axtarışları, nəfsin saflaşdırılması, batini həqiqətlərin dərkini kimi ədəbi-fəlsəfi ideyalar Vahidin yaradıcılığında XX əsrin dil və təfəkkür qanunlarına uyğun şəkildə əksini tapmışdır. Böyük Mövlananın məşhur “xamdım, bişdim, yandım” ideyası Vahidin qəzəllərində bu gün dilimizdə aforizmə çevrilmiş “atəşi-qəmədən nə qorxaq ki səməndərxislətlik” ifadələriylə davam etdirilərək salıq-bəndənin yaşam düsturunu bildirmişdir ki, bütün bu məsələlər hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur.

Açar Sözlər: Rumi, Vahid, Abşeron, qəzəl, sufi-irfani fikirlər

ÖZET

En yüce güzelliğe yönelmek sanatın temel amacı olduğundan, Orta Çağlarda edebiyat bütün poetik araç ve imkânlarıyla, Hegel'in ifadesiyle söyleyecek olursak, “klasik sanatı sanatsal bir dine dönüştürmek” amacıyla var olmuştur. Kadim dönemlerden beri varlığını sürdüren Türk mitolojisinin imgeleri, Orta Çağlarda sanatın kanatları üzerinde karmaşık irfanî ve tasavvufi sembollere dönüşerek uzun bir gelişim süreci geçirmiştir. Bu durum aynı zamanda metafizik bir nitelik olarak hafıza metinlerarasılığı aracılığıyla edebî düşünceye aktarılmıştır. Sözü kutsal bir idrak vasıtası olarak görenler için Nizami Gencevi, Hakanî Şirvânî, İbn Arabî, Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, İmâdeddin Nesîmî, Yunus Emre,

¹ Doç. Dr. Azərbaycan Dillər Universiteti\ Baki= Azərbaycan

Klassik poeziyadakı eşq və vâhdət fəlsəfəsinin XX əsr Azərbaycan şeirində yeri və bədii-estetik funksiyası

Aytaç Zeynalova

Muhammed Fuzûlî və digərlerinin düşüncə tarzi aynı zamanda bir ekol teşkil etmiştir. Bu makalede, Doğu'nun mütefekkir şairi Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin tasavvufi ve irfanî fikirlerinin XX. yüzyl Azərbaycan şairi Aliğa Vahid'in eserlerindeki tezahür biçimleri ve etki mekanizmaları incelenmiştir.

İşte bu nedenle, aradan yedi yüz yıldan fazla zaman geçmiş olmasına rağmen, günümüzde de Rûmî düşüncesinin izleri dünyanın birçok yerinde görülmektedir. Hayat, varlık ve sanat üzerine düşüncelerinin doğruluğunu klasiklerin eserlerinde bulan şairlerden biri de Aliğa Vahid (1895–1965) olmuştur. Onun sanat hayatının en parlak dönemi Azerbaycan'da Sovyet ideolojisinin hâkim olduğu yıllara rastladığından, gazel türüne yönelmek adeta bir ölüm-kalım mücadelesine eşdeğer olmuştur.

Rûmî'nin düşüncə sisteminin temelini oluşturan Allah'a yakınlaşma, manevî ve ruhsal tekâmül, ruhani yolculuk, apriori (deneyime bağlı olmayan ilk bilgi biçimi) arketiplerin enerji potansiyeli, metafizik anlam arayışları, nefsin arındırılması ve bātınî hakikatlerin kavranması gibi edebî ve felsefî fikirler, Vahid'in eserlerinde XX. yüzylın dil ve düşüncə kurallarına uygun bir biçimde yansımıştır. Büyük Mevlânâ'nın meşhur "*Hamdım, piştım, yandım*" anlayışı, Vahid'in gazellerinde günümüzde dilimizde aforizmaya dönüşmüş "*Âteş-i gamdan ne korkak ki semender-hisletiz*" ifadesiyle sürdürülmüş ve sâlikin (manevî yolcunun) hayat düsturunu ortaya koymuştur. Bütün bu hususlar ise her zaman araştırmacıların dikkat merkezinde yer almıştır.

Anahtar Kelimeler: Rûmî, Vahid, Abşeron, gazel, tasavvufi-irfani düşünceler.

ABSTRACT

Literature serves beauty. Since the orientation toward supreme beauty is the fundamental aim of art, in the Middle Ages literature existed with all its poetic tools and possibilities, and, in Hegel's words, transformed "classical art into a form of artistic religion." This quality, as a metaphysical feature, has also been transferred into artistic thought through memory intertextuality. For those who regard the word as a means of sacred perception, the thinking style of Nizami Ganjavi, Khagani Shirvani, Ibn Arabi, Jalal ad-Din Muhammad Rumi, Imadaddin Nasimi, Yunus Emre, Muhammad Fuzuli, and others has also become a school of thought. Since ancient times, even images from Turkic mythology were transformed into complex mystical-sufi symbols in the Middle Ages and have traveled a long path through the wings of artistic creation. This article primarily examines the forms of manifestation and the mechanisms of influence of the Sufi-mystical ideas of the Eastern thinker and poet Jalal ad-Din Muhammad Rumi in the works of the 20th-century Azerbaijani poet Aliagha Vahid.

One of the poets whose reflections on life, existence, and art are confirmed in the works of the classics is Aliagha Vahid (1895–1965). At a time when his contemporaries turned to new Soviet themes such as kolkhoz and sovkhoz life, Vahid embraced the ghazal, demonstrating his loyalty to the supreme mission of art. Core ideas in Rumi's philosophy—such as approaching God, spiritual and mystical development, inner journey, the energetic charge of a priori archetypes, the search for metaphysical meaning, purification of the self, and the comprehension of inner truths—are reflected in Vahid's work in accordance with the linguistic and intellectual norms of the 20th century. The renowned idea of the great Mawlânâ, "*I was raw, I matured, I burned*" is further developed in Vahid's ghazals through the expression "*Why should we fear the fire of sorrow, for we possess the nature of the salamander,*" which has become an aphorism in contemporary Azerbaijani. Together, these ideas articulate the guiding principle of the *sâlik* (the spiritual wayfarer), and all of these issues have consistently remained at the center of scholarly attention.

Keywords: Rumi, Vahid, Absheron, ghazal, mysticism, sufi-mystical thoughts

GİRİŞ

“Allaha çatacaq çox yol var, mən bunlardan Eşqi seçdim”... Mövlana Cəlaləddin Rumi

Sənətin əsas məqsədi ali gözəlliyə yönəlmək olduğundan orta çağlarda ədəbiyyat bütün poetik vasitə və imkanları ilə, Hegelin təbircə desək, “klassik sənəti bədii dinə” çevirmək üçün fəaliyyət göstərmişdir. Bu mənada Rumi və Azərbaycan ədəbiyyatı arasında qarşılıqlı əlaqələr hər zaman araşdırmaçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. “XIV-XVI yüzil türk xalqları ədəbiyyatlarında böyük əhəmiyyət daşıyan Rumi təsiri XIX yüzil ədəbi, ictimai fikrimizin görkəmli nümayəndələri A.Bakıxanov, Q.Zakir, M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani və başqalarının yaradıcılığında getdikcə öz nüfuzunu daha da artıraraq yeni keyfiyyət qazanmışdır”. (Teymurxanlı, 2016) Bu təsir XX əsr Azərbaycan poeziyasında da müəyyən istiqamətlərdə hiss olunmuşdur ki, bunun ən bariz nümunəsini Əliağa Vahidin şeirlərində görmək mümkündür.

Vahidin hansısa bir təriqət, yaxud sufi şairi olmaması məlumdur, lakin həyatın maddi nemətlərinə göz yumub mənəvi gözəlliklərə meyillənmə cəhdi ilə o, orta əsrlərin haqq aşiqlərini-dərvişləri yada salır. Sözsüz ki bu hal irfani-fəlsəfi fikirlərin, yaxud təriqət üzvlərinin ədəbi aləmə vermiş olduqları ideyalar və təsəvvürlər sisteminin bilavsiyə klassik qəzəldə inikasının nəticəsidir. Müasirlərinin kolxoz, sovxoz və s. kimi sovet şeirinin əsas mövzularına müraciət etdiyi bir dövrdə Vahid qəzələ sığınaraq sənətin ali missiyasına sədaqətini nümayiş etdirə bilmiş, sələflərinin miras kimi qazandırdığı ruhi-mənəvi dəyərləri özündən sonrakı nəsillərə ötürə bilmişdir.

Vahidin yaşadığı dövrdə təkcə mövzulara deyil, formalara da münasibət kəskin və ədalətsiz idi. Saray ədəbiyyatı hesab olunan qəzəl Vahidin vətənpərvərliyi və cəsarəti sayəsində müdafiə edilərək günümüzədək gəlib çatmışdır. Bu şeirlərdə həm də orta çağların ruhu və hikməti yaşayır. Vahid qəzəl janrını müdafiə etməklə qeyri-ixtiyari təsəvvüfi və irfani ideyaları da XX əsrin düşüncə sahəsinə gətirmişdir. “Müəyyən zamanlarda klassik düşüncə ilə modern fikrin toqquşması baş versə də, poeziya, əsasən öz predmetinə və mövzularına sadıq qalıb. Forma dəyişsə də, mahiyyətcə klassik Şərq poeziyasının mənəvi saflaşma (katarsis) düşüncəsi, mistik təfəkkürün zənginləşməsi davam etmişdir”. (Zeynalova, 2021) Əlbəttə ki burada digər səbəb isə ictimai mühitlə şairin daxili aləmi arasındakı təzadların ortaya çıxardığı ruhi-mənəvi ehtiyac, daxili lirizmdir.

El düşdü bütün heyrətə divanəliyimdən,

Sirrin söyləmədim bir kəsə mərdanəliyimdən. (Vahid, 2005)

Qəzəl poetikası ilk bədii mətnlərin məzmun estetikası ilə diqqəti cəlb edir. Klassiklərin görüşlərində irfan və sufizmin izləri həmişə müştərək olmuşdur. Onlara görə, könül ilahi eşqin mənbəyidir. İnsan nəfəsindən uzaqlaşdıqca Yaradana daha da yaxınlaşır. Ədəbi simvollarla gəldikdə isə, Bertels onları belə izah edir: “Burada verilmiş obrazlar heç də özünə xas dəyərinə çıxış etmir, onların təyin olunması həqiqi fəlsəfi dəyərlər kəsb edən heroqlif və işarələrin seçimi kimi izah olunmalıdır.” (Bertels, 1965)

Fəlsəfi məzmunla belə yanaşma dünya fikir tarixində müşahidə olunan özəlliklərdəndir. Hər epoxa insanın həyatdakı yeri, onu əhatə edən gerçəkliyə münasibəti barəsində dərk etdiklərini özünə müvafiq fəlsəfi anlamda ifadə edir. Ona görə də poeziyada bədii tərənnümə xidmət edən bir çox ənənəvi obyektlər heç vaxt “qocalmır”.

Tədqiqat problemi və hipotez

Mövlana Cəlaləddin Rumi irfani-fəlsəfi sistemində eşq və vəhdət anlayışları mərkəzi kateqoriyalar kimi çıxış edir və bu ideyalar Şərq ədəbiyyatında geniş yayılmışdır. Lakin bu ideyaların XX əsr Azərbaycan poeziyasında, xüsusilə Əliağa Vahid yaradıcılığında hansı şəkildə transformasiyaya uğradığı, milli-

Klassik poeziyadakı eşq və vəhdət fəlsəfəsinin XX əsr Azərbaycan şeirində yeri və bədii-estetik funksiyası

Aytaç Zeynalova

estetik kontekstdə necə yenidən mənalandırıldığı və poetik diskursda hansı funksiyanı daşdığı kifayət qədər sistemli şəkildə araşdırılmamışdır. Bu baxımdan araşdırmada əsas elmi problem Mövlana ideyalarının (eşq və vəhdət konsepsiyasının) Əliağa Vahidin poetik dünyasında təzahür formalarının, semantik dəyişmələrinin və milli-bədii kontekstdə funksional rolunun müəyyənəşdirilməsidir. Ehtimal olunur ki, Mövlana Cəlaləddin Ruminin fikirləri Əliağa Vahidin yaradıcılığında birbaşa təkrarlanmaqdan daha çox, milli poetik ənənə, klassik qəzəl poetikası və XX əsrin ictimai-mədəni reallıqları ilə sintez olunaraq yeni semantik və estetik məzmun qazanmışdır.

Tədqiqat metodu və əhatə dairəsi

Bu tədqiqatda Mövlana Cəlaləddin Rumi və Əliağa Vahid yaradıcılığında eşq və vəhdət ideyalarının təhlili üçün kompleks metodoloji yanaşmadan istifadə olunur.

Müqayisəli-tipoloji metod vasitəsilə Ruminin irfani-fəlsəfi konsepsiyaları ilə Vahidin poetik irsi müqayisə edilir, oxşar və fərqli cəhətlər müəyyənəşdirilir. Bu metod ideyaların “köçü” və transformasiyasını izləməyə imkân verir. Hermenevtik (şərhçi) metodla sufi-irfani mətnlərdə simvol və rəmzlərin çoxqatlı mənalarını açmaq üçün tətbiq olunur. “Eşq”, “vəhdət”, “məşuq”, “aşiq”, “qaş” və s. kimi anlayışların mənə dərinliyi interpretasiya edilir. Vahidin qəzəlləri poetik diskurs kimi götürülərək, eşq və vəhdət ideyalarının dil, üslub və obrazlar sistemi daxilində necə qurulduğu araşdırılır. Struktur-semantik analizlə poetik mətnlərdə rəmzlər, metaforalar və bədii vasitələr sistemli şəkildə təhlil edilir, onların semantik funksiyası müəyyənəşdirilir. Tarixi-müqayisəli yanaşma vasitəsilə irfani düşüncənin klassik dövrü ilə XX əsr Azərbaycan ədəbi mühiti arasında əlaqə və fərqlər nəzərə alınır, ideyaların zaman daxilində dəyişmə dinamikası diqqətdə saxlanılır

Tədqiqatın əhatə dairəsi: Mövzunun çərçivəsini və məhdudiyyətlərini müəyyənəşdirir.

Mənbə bazası kimi: Mövlana Cəlaləddin Rumi əsərləri (xüsusilə “Məsnəvi” və qəzəllər) və Əliağa Vahidin qəzəlləri əsas götürülmüşdür.

Mövzu çərçivəsi: Eşq və vəhdət konsepsiyalarının poetik ifadəsi ilə məhdudlaşır, digər fəlsəfi və ictimai mövzular ikinci planda qalır.

Zaman və məkan konteksti: klassik sufi-irfani düşüncə mühiti (Rumi dövrü) və XX əsr Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitini (Vahidin yaradıcılığı) əhatə edir.

Janr: məhdudiyyətinə görə əsas diqqət qəzəl janrına yönəldilir, çünki hər iki şairdə eşq fəlsəfəsinin ən dolğun ifadəsi bu janrda özünü göstərsə də Ruminin elmi-ideoloji yaradıcılığından da əsas mənbə kimi istifadə edilmişdir.

Ümumi məhdudiyyətlər: Ümumi məhdudiyyətlər gəldikdə isə tədqiqat bütün sufi-fəlsəfi fikir müəlliflərini deyil, konkret olaraq Rumi ilə məhdudlaşır, Abşeron ədəbi mühitindən isə yalnız Vahidin yaradıcılığından seçilmiş nümunələr təhlilə cəlb olunur. Təhlil poetik mətn səviyyəsində aparılır, geniş sosial-tarixi analiz isə yalnız zəruri hallarda nəzərə alınır.

Ruminin eşq konsepsiyasının Vahid şeirində bədii ifadəsi

İrfan, ruhi-mənəvi idrak Rumi yaradıcılığının əsasıdır. Onun poeziyası və fikirləri zahiri bilikdən daha çox qəlbin oyadılması, insanın öz içindəki ilahi həqiqəti tanıması üzərində qurulmuşdur. Rumi üçün irfan məntiq və zahiri elmlə deyil, sevgi, mərhəmət, təslimiyyət və daxili saflaşma ilə əldə olunan batini bir bilikdir. O yazır ki, Allah bilgisi kitabların üzündə deyil, insanın qəlbinin dərinliyində gizlidir, yəni

Klassik poeziyadakı eşq və vəhdət fəlsəfəsinin XX əsr Azərbaycan şeirində yeri və bədii-estetik funksiyası

Aytaç Zeynalova

həqiqət hər bir insanın içindədir, onu oyatmaq lazımdır. Rûmînin misralarında qəlbin tez-tez “ayna” metaforası ilə anladıldığının şahidi oluruq: “*Kalp ayna gibidir; onu cilala ki, onda Hakk’ın yüzünü göresin*” (Mövlana, 2017).

Burada qəlbin cilası nəfsin tərbiyəsi, zikir və eşqlə baş tutur. Ruminin fikrincə, ilahi məhəbbət insanı özündən keçirir və onu “Həqq” ə yaxınlaşdırır. Buradakı eşq fiziki və ya şəxsi deyil, kosmik və metafizik məhəbbətdir. Rumi deyir: “*Her kimin yakası bir aşktan dolayı yırtılmışsa, o hırstan ve ayıptan tamamıyla temizlenmiştir. Kimde aşk endişesi yoksa o kanatsız kalmış bir kuş gibidir, vah ona*” (Mövlana, Aşk ve aşık, 2017). Beləcə, sevgi həm yol, həm də nəticədir.

“*Neosufizm adlandırılan mərhələ XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərini əhatə edir. Bu mərhələdə bədii ədəbiyyatın təsəvvüflə bağlılığı yeni keyfiyyətlərdə meydana çıxırdı. Bu xüsusiyyət həmin əsərlərin bədii tutumu, yeni forma və sufi terminologiyasına münasibətdə hiss olunurdu. Zəngin poetik fiqurları ilə poeziya sufi ideyalarının mükəmməl ifadə forması kimi XIX-XX əsrlərdə də öz rolunu davam etdirirdi*” (Əzizəliyeva, 2005, 90). Vahidin də görüşlərindəki sufi simvolikasını dövrünə görə bədii ifadə üsulu kimi dəyərləndirmək doğru olardı. Lakin inkaredilməz faktdır ki, Əliağa Vahidin fikir-düşüncə karvanına hissi və əqli-məntiqi təfəkkürün fəvqündə duran mistik-batini işıqlanma və intuitiv duyum da hakimdir. Bunlar isə bəşər tarixi boyunca sənətin fəlsəfi-estetik varlığına nüfuz edən mühüm keyfiyyətlərdir. Necə ki böyük Füzuli deyirdi:

Olmayan qəvvəsi-bəhri-mərifət arif degil,

Kim, sədəf tərkibi-təndir, löləi-şəhvar söz. (Füzuli, 2003)

Haqq, həqiqət, ölməzlik və əbədiyyət axtarışları, ümumbəşəri dəyərlərə söykənmək, daxili azadlıq, maarif və mənəviyyat işığına sığınma, insaniyyət amalı, onun kamilliyə doğru yüksəlişi və s. cəhətlər bəşəriyyətin beşik mərhələsindən başlayaraq bu günümüzədək yaratdığı əqli-mənəvi və bədii-estetik fəaliyyətin əsas göstəriciləridir. Təsəvvüf və ya irfani dəyərlərin əsasən islam, islamın isə əqli təfəkkürün ilkin qaynaqları olan mifizmin, buddizmin, şamanizmin, atəşpərəstliyin, konfusizmin və d. dini-fəlsəfi görüşlərin sağlam cəhətlərini özündə cəmlədiyini nəzərə alsaq, o zaman klassik poeziyanın hansı köklər üzərində şaxələnməsi ortaya çıxmış olur. Bu mənada Vahidin qəzəlləri bu gün - XXI əsrin astanasında kodlanmış irfani kəlamlar kimi səslənə bilər. Əgər səslənərsə onların köklərini aramaq və orijinal, deformativ, yaxud simvolik funksiyaya malik olduğunu dəqiqləşdirmək maraqlıdır.

Sən zülfünü aç tök üzüünə şənəsi məndən,

Zənciri nişan ver mənə, divanəsi məndən. (Vahid, 2005)

Əqli-mənəvi dəyərlərin Şərq - Qərb kontekstində yeni prizmadan araşdırılması bu günün elmi, xüsusilə də ədəbiyyatşünaslıq sahəsi üçün çox vacibdir. Bizcə, bu hal məlum səbəblər üzündən boşluq yaratmış bir çox sahələr üçün xüsusi gərəkdir. “*Yüksək (supramental) təfəkkürün məhsulu olan sənət nümunələrinin dili metafora dilidir, fərqi yoxdur, rənglərin “metaforası”, notların “metaforası”, rəqəmlərin “metaforası”, ya da sözlərin. Fəlsəfi poeziyanın əsas metaforası bütün Şərq və Qərb ezoterik təlimlərin aparıcı ideyası kimi mistik reallığın - Mütləq Həqiqətin barəsindəki sözlərdir*” (Abdullayeva, 2009, 21). Biz də bu düsturu Vahid poeziyasına tətbiq etmək istərdik:

Öz zövqüm ilə arizi-cananda yanardım,

Eşq aləminin şəminə pərvanə mən olsam (Vahid, 134)

İrfani görüşlərə görə həqiqət yolunu işıqlandıran Allah və onun nurudur. Bu ümməndə yuyunub arınmağa can atmağa təsəvvüfdə “cəzbe” və ya “cazibeyi-ilahiyyə” deyilir. “Mənəvi” şərhində deyilir: “*Kəlam sahibi olan Allah buludun qulağına bir sirr söylədi, buludun gözləri su tuluğu kimi yaş tökdü. Gülin qulağına bir sirr söylədi,*

Klassik poeziyadakı eşq və vəhdət fəlsəfəsinin XX əsr Azərbaycan şeirində yeri və bədii-estetik funksiyası

Aytaç Zeynalova

onu rəng və rəyihə səltənəti ilə gözəlləşdirdi. Daşa bir sirr söylədi, onu mədən içində əqiq etdi. İnsana bir sirr verdi və o sirri qoruyanları sonsuzluğa ucaltdı” Bu sirr məhəbbət sirridir. Elə buna görə də insanın Allah təalanın rızasına nailiyyəti məhəbbətdəki sirrin ehtişamında gizlədilmiş aşkar bir həqiqətdir” (Topbaş, 2008, 5). Vahidin qəzəlləri də bu düşüncələr üzərində qurulmuşdur:

Göstərir, Vahid, həqiqətdə cəməli-yari

Saqinin mey dolu hər əksi ki, camində durar. (Vahid, 2005)

Vahid sovet ideologiyasının əsarəti altında olmasaydı şübhəsiz, hansısa dərviş misallı qələndərləri xatırlada bilər. “Eşq aləmində bunca bəlalər ki, çəkmişəm, Məqsəd təvafı arızı-canadır mənə” ifadələri böyük Mövlananın məşhur “Allaha çatacaq çox yol var, mən bunlardan Eşqi seçdim” şüarının davamıdır desək, yanlışdır. Platondan üzü bəri müşahidə edilən eşq anlamı islam mədəniyyəti çərçivəsində daha yeni keyfiyyətlər kəsb etmişdir. Mövlana Ruminin təbircə desək: “*Ey Haqq yolçusu! İnsan qəm və kədərli olduğu zaman Haqqa sığınar və Haqqı xatırlar... Eşq yolunda məni qəmdən başqa heç kəs xatırlamır, qəm və kədərə min dəfə qərin!*” (Topbaş, 2008, 211). Vahid isə söyləyirdi:

Göz yaşı axdıqca artar suzi-eşqim sinədə,

Yoxdur ümmidim, xilas etsin bu oddan su məni. (Vahid, 2005)

Hicran odu, axan yaşlar aşiqin qəlbini paklandırır, saf niyyətli edir, onu Haqqa doğru aparən yola-ruhi-mənəvi təmasa hazırlayır. İrfani poeziyada su və od nəfisi paklaşdırmaq mənasını bildirir ki, Aşiq bu yolla fəna mənzilinə-vəhdət və həqiqətə qovuşmaq istəyir. İlahi eşqə qovuşmaq hissindən doğan fərəh hissi şairə öz aşiqinə qovuşmaq ümidini artırır. Əks halda aşiq-şair bu qədər möhnətə dözə bilməz. Vahid sevən aşiqin bir anını təsvir etsə də, oxucu burada obraz bütövlüyü ilə qarşı-qarşıya durur. Aşiq-obraz gedəcəyi, can atdığı hədəfi düzgün seçmişdir, qəlb evinin müvəqqəti sakininin haradan gəlib hara gedəcəyi yolu əminliklə dəqiqləşdirmişdir. Bu mənada şairin düşüncə qatları bəşəriyyətin bədii-folklor nümunələrində, fəlsəfi-dini düşüncələrdə tarix boyu axtardığı Mütləq həqiqət axtarışlarının XX əsr dilindəki ifadəsidir. Digər bir məqam isə ondan ibarətdir ki, dövrün hər cür çirkəblərinə baxmayaraq öz ilhamını batini işıqlanma şövqi ilə duyğulandıra bilən şair üçün zaman və məkan məhdudiyyəti olmamış, bədii sözün həqiqi çəkisini saxlaya bilmişdir:

Əhli-eşqin bu qədər könlünü incitməz idi,

Ruhu olsaydı bu zülf içrə gəzən şanələrin. (Vahid, 2005)

Bu misralarda ilk olaraq sevglinin saçlarını darayan şanə aşiqi qısqandırır, onu incidən bi əşya kimi təqdim edilir. Alt qatda isə əhli-eşqin könlü Allahın nazil olduğu məkandan söz açılır. “Zülf” İlahi həqiqətlərin sirri, qaranlıq, dolaşq yoldur. Şanə isə zahiri ağıl, dünyəvi düşüncə, rəsmi din anlayışını bildirir, yəni “şanə” qəlbın sirrini anlamayan ağıldır. Bu zahiri ağıl, məntiq eşqi daramaq, nizama salmaq istəyir. Amma eşq nizama sığmır, ona görə də ağıl könlü incidir. Yəni eşqi anlamayan ağıl özü də bilmədən ariflərin qəlbini yaralayır.

Vahidin qəzəllərindəki mətnaltı məzmun və rəmzi ifadələr ilk baxışdan Mövlana və digər orta çağ müəlliflərinin əsərlərində olduğu kimi, öz mahiyyətini açıqlamır. Vaxtilə onun yaradıcılığının bu keyfiyyətlərinə sovet ədəbiyyatşünaslığında ateist yanaşma anlamı verməyə cəhd edilmişdir ki, bu əlbəttə, gülünc və qeyri-elmidir. Vahidin mayası xəlqiliklə yığılmış qəzəlləri çox vaxt qarşısındakını dərinlən düşünməyə, mətnin alt qatlarına – rəmzi və məcazi məzmununa baş vurmağa vadar edir. Nümunə üçün onun “Bu deyil” rədifli qəzəlinə müraciət edək:

Bizim nigâr dediyimiz nigarımız bu deyil,

Sevimli dilbərimiz, nazlı yarımız bu deyil. (Vahid, 2005)

Klassik poeziyadakı eşq və vəhdət fəlsəfəsinin XX əsr Azərbaycan şeirində yeri və bədii-estetik funksiyası

Aytaç Zeynalova

Təsəvvüfi “insani-kâmil” ideyası bu beytin alt qatındadır. Burada “nigâr” deyilincə sevimli dilbər, “nazlı yar” deyilincə gözəl qadın yox, məhz insani-kâmil nəzərdə tutulur. Təsəvvüf istilahında “nigâr”, “dilbər”, “sevgili”, “dildar”, “məşuq” və s. çox zaman mürşidə və Tanrıya şamil edilir. Bu yarın – Tanrının varlığının təsdiqi ali təfəkkürdə, zahir olması (zühuru) isə könuüllərdədir.

Mövlana Cəlaləddin Ruminin əsərlərində “*bəla*”lar (sınaq, dərd, məşəqqət) sadəcə əzab olaraq yox, insanı saflaşdıran, mənəvi yüksəlişə aparan bir vasitə kimi izah edir. Bəla insanın mənəviyyatını cılalayan imtahanıdır. Rumi üçün bəla Allahın cəzası deyil, əksinə, insanın mənəvi yüksəlişi üçün bir imkandır. O, dərdin insanı ucaltdığını vurğulayır: “Dərd olmasa, insan öz yolunu tapa bilməz. Qaranlıq olmazsa, işığın qədrini bilməzsən.” Bəla insanı Allaha yaxınlaşdırır. Rumi deyir ki, qəmsiz, dərdsiz insan çox vaxt qəflətə düşür. Bəla isə insanı daha səmimi dua etməyə, düşünməyə və öz həqiqi mahiyyətini anlamağa sövq edir, insanda gizli potensialı üzə çıxarır. Mövlana fikrini belə izah edir ki, əgər dərya dalğalanmasa, inci yaranmaz. O, bəlanı düşmən kimi deyil, insana xidmət edən bir “müəllim” kimi görməyi tövsiyə edir:

“Bəla qapına gələndə qorxma; o, sənə gizli xəzinəni açmağa gəlir.” (Məsnəvi, 2012)
Hər hansı bəla sənə gəlsə — o rəhmətdir, Çünki o bəla sənə təmizləyən vasitədir. (Divan-i Kəbir, 1999)

Həqiqi sevən bəladan qaçmaz, çünki o, eşqin şəhadətnaməsidir.

Bəladan o qaçar ki, Ondan (Allahdan) bixəbərdir,

Arif isə bəladan qaçmaz, çünki o bəla daha şirindir...

Yanmaq eşqin bəlasıdır; yanmayan eşqə çatmaz. (Məsnəvi, 2012)

Ariflərə görə bəzən ən ağır sınaqları Allah sevdiyi bəndəyə verir. Hədislərdə də buna işarə var ki, Allah bir qövümü sevdikdə onları bəlayla imtahan edər. Bəla nəfsin sındırılması, ruhun ucalmasıdır. Sufilər üçün bəla nəfsi kiçildən, eqonu dağıdan bir “cəbr” halıdır. İnsan nə qədər acizliyini dərk etsə, bir o qədər ilahi lütfə açılmış olur. “Bəla” – “Bəli!” demək ariflərin gizli işarəsi olmuşdur. Vahid də deyirdi ki,

Qoyma qədəm, diyari-məhəbbət bəlalıdır,

Nə ibtidası var, nə də ki, intəhası var. (Vahid, 2005)

Beytdəki “diyari-məhəbbət” anlamı təsəvvüfi mülahizələrdən qaynaqlanmışdır. Burada “qədəm qoyma” və “bəlalıdır” ifadələri iki mənalıdır. Birinci anlamda “qədəm qoyma” süyləyərkən şair bu yolda addımlamağın hər kəsin hüneri olmadığını nəzərdə tutur. İkinci mənada “bu yola qədəm qoyma”nın kifayət etməyəcəyi, təkmilləşmə yolu ilə yüksəlmə, irəliləmə lazım dəldiyi təsəvvürə gəlir. “Bəlalıdır” - ona görə yox ki, bu yolda əzab, qəm, qüssə var. Ona görə ki, bu yolda könuüllə “bəla” etmək, yəni “bəli” söyləmə, təsdiqləmək var. Bu yolda heç nə ağılla dərk edilməz, hər şey könuüllə təsdiqini tapar.

O qarə zülfün əlindən bəlalıdır könlüm,

Batıb qəmə, elə bil ki, əzalıdır könlüm. (Vahid, 2005)

Vahidin tərənnüm etdiyi aşıqlar bəlalıdır, lakin bəlalər, hicri-qəmlər Haqqın rəhməti kimi qəbul edilmişdir və bu hicranın yaratdığı acı hisslər, göz yaşları aşıqə fərah verir. Məşuqə yolunda vurulan yaralar aşıqə xoşdur. Çünki bu yaralar onun qəlb evinə, ruhuna məlhəmdir. Çünki məşuqəyə (Haqqa) qovuşmaq yolunda ağılla deyil, könuüllə bəla etmək var. “*Bil ki, bədən-Qəlbə səltənətidir və bu səltənətdə, Qəlbə müxtəlif qoşunları var... Qəlb-əli dünyə*

Klassik poeziyadakı eşq və vəhdət fəlsəfəsinin XX əsr Azərbaycan şeirində yeri və bədii-estetik funksiyası

Aytaç Zeynalova

üçün yaradılıb, onun işi-səadət axtarmaq, səadəti isə-Hamıdan Uca Qüdrətli Allahı dərk etməkdir. Hamıdan Uca Allahın dərk-i isə-Onun yaratdıqlarının dərk-i nəticəsində yaranır, bu dərk-duygular dünyasına aiddir” (Qəzali, 2005, 7). Aqillərin bu sözlərindən xəbərdar şair könlünün bəlalı olmasından peşiman deyil, çünki o, düz yoldadır, qara zülf (saliki Tanrı əzəmətindən və sevgisindən uzaqlaşdıran nəfs, maddi həvəs) ona qəmginlik gətirsə də, o, özünü imtahan qarşısında hesab edir:

Fələk verir qəmi-hicrin məni-fələkzadəyə,

Vəfasız olma, demə: -Talibi-vüsalımdır. (Vahid, 2005)

Vahidin adi məhəbbət qəzəlinə bənzəyən bu misralarının məzmunu “məcazi məhəbbət”in doğrurduğu kədərə bənzəmir. Bunlar müəyyən bir təbəqə, yaxud şəxs tərəfindən qüssə notları ilə söylənilmiş, möhürü vurulmuş, başqa sözlə desək, qəliblənmiş ifadələrdir. O zaman sual yaranır: bir zaman kiminsə yaşadığı acı bir hadisə, hal digəri üçün bu qədər təbii səslənərək belə güclü daxili-emasional təsir bağışlaya bilərmi? Bizcə, bu misralar təkcə hisslər aşılabilir, həm də yüksək intellektin-batini işıqlanmanın təzahürünü ortaya qoyur. Sənətdə ikili qurum anlayışı Vahid poeziyasına da aiddir. İlk məzmun şairin poeziyası üçün əsas hədəf deyil, “*bədii idealın dolğun və emosional ifadəsi üçün vasitədir*” (Cümşüdoğlu, 2004,187). Deməli, Vahid sufi şair olmamışdır, lakin o da sələfləri kimi irfana meyilli olmuş, irfan elminin məzmunundan bəhrələnmişdir. O halda bu misralar hansısa məqamlara, hətta sakral təlimlərə söykənir. Müəllifin bu misrası da çox mətləblərdən xəbər verir: “*Qoy desin fikrimə əhsən bütün irfan, oxusun*” (Vahid, 2005).

Rumi “Məsnəvi” və “Divan-i Şəms” də tez-tez vurğulayır ki, ilahi həqiqətə qovuşmaq üçün insan öz nəfsi ilə mübarizə aparmalıdır. Nəfs, qaranlıq, tozlu bir pəncərə kimidir; pəncərə təmizlənməyincə həqiqət işığı içəri keçmir. “Nəfs öldürməyən, canı diriltməz.” Bu ideya Rumidə irfanın əsas şərtidir. Əsrlər boyu söz xiridarları bu düşüncələri müxtəlif poetik donlara bürüyərək sənət nümunələri yaratmışlar. Klassik ədəbiyyatda çox işlənən üçüncü surət-rəqib, əğyar obrazı bəzən sırf cismə, bəzən salikin fənafillah məqamına aid edilir. Əliəğa Vahidin qəzəllərini irfani-estetik diskurs kimi götürsək, bu obrazın nəfs anlamında verilməsini təsdiq etmiş olarıq:

Ol qara zülfü sevrəkən gör necə divanəyəm,

Getdim açdım sirrimi əğyarə, heç kim bilməsin. (Vahid, 2005)

Xoşam qılinc qaşını göstərinə əğyarə,

Cəfa ilə vurasan yarə üstə yarə məni. (Vahid, 2005)

Məhəbbətin, gözəlim, baisi-mələlumdur,

Qəzayi-ruhumşən, gözlərin qəzalımdır. (Vahid, 2005)

Sonuncu beytdə şair göstərir ki, “sənin məhəbbətin mənə hüzn verir, sən ruhumun qəzasısan, ala gözlü ceyranımsan”. Məşuqənin (Haqqın) məhəbbəti qəm gətirir, çünki onun ruhu qərirdir, o, öz əslinə qayıtmaqdan ötrü dərd, bəla içindədir. Ərəb dilində “qəza” sözünün bir çox mənaları var, burada şair, həm də “cihad” mənasını ifadə edərək çox ustalıqla “cihad etmiş ruhumşən” söyləyərək, aşiqin ali sevgi uğrunda öz nəfsinə, maddi həvəslərə qarşı mübarizə aparmasından danışır. Şairin düşüncəsinə görə, cihad fiziki cismə (ala gözlərə və s.) qarşı aparılır. Ancaq bu zaman o, maneələri dəf etmək iqtidarında ola bilər. O zaman bədənə ruhun harmoniyası bərpa olunur.

“İlahi dönüş” ideyasının Vahid şeirində poetik həlli: dairə və qaş rəmzləri

Klassik poeziyadakı eşq və vəhdət fəlsəfəsinin XX əsr Azərbaycan şeirində yeri və bədii-estetik funksiyası

Aytaç Zeynalova

Mətləbə keçməzdən öncə orta çağ tarixinə kiçik bir eksurs etmək istərdik. Mövlana sufi- (özündən keçmə) ideyasını inkişaf etdirən Bəyazid Bistamini, “səkr” və “səhv” (mistik hal və ayıqlıq) balansını qoruyan Cüneyd Bağdadini, “ənəlhəqq” ideyası ilə vəhdət düşüncəsini radikal şəkildə ifadə edən Həllac Mənsuru, zahiri şəriət ilə batini həqiqəti uzlaşdırmağa cəhd edən Əbu Həmid Qəzali kimi mütəfəkkirləri sadəcə təkrar etmirdi, yeni yanaşmalar, yeni təlimlər ortaya qoyurdu. O, “Əttar ruh idi, Sənai iki göz, biz isə onların ardınca gəlirik”, deyərək onlardan da bəhrələnməsini xüsusi vurğulamışdır. Böyük Nizami fəlsəfəni bədii süjet və obraz sistemi daxilində, hekayət şəklində təqdim edirdi. İbn Ərəbi, Mahmud Şəbüstəri və b. da daxil olmaqla bu mütəfəkkirlər fəlsəfi-irfani ideyaların poeziyaya gətirilməsində mühüm işlər görmüşdür. Ərəbi “vəhdətül-vücut” kimi mürəkkəb ontoloji ideyaları düşüncə sahəsinə gətirməklə yanaşı, həm də özündən əvvəlki ideyaları daha çox rəmzlər, metaforalar və mistik obrazlarla ifadə etməyə başlamışdır. Rumi də Nizami, ibn Ərəbi kimi fəlsəfi-dini ideyaları yaşanan, hiss edilən poeziyaya çevirmiş, mifoloji və dini obrazları canlı rəmzlərlə əvəz etmiş, sufi-irfani təlimləri emosional və universal bir diskursa yüksəltmişdir. Beləcə bu ideyalar zəngin və təkrarolunmaz miras kimi müxtəlif formalarda günümüzdə qədər ötürülmüşdür ki, bunun bariz nümunəsini Vahidin söz yaradıcılığında görmək mümkündür. İrfani şeirin əsas mövzularından olan “dünya düzəni” XX əsr Azərbaycan poeziyasında klassik ənənələrin yeni təqdimatında qarşımıza çıxır.

Poeziyada rəmzlərlə ifadə olunan “dairəvi hərəkət” irfani hal kimi ilahi başlanğıca dönüşü ifadə edir. Ruminin səma ayını da insanın Allaha “gedişi – qayıdışı” mənasını daşıyır. Rumi üçün bu dönüş həm kosmik qanundur, həm də insan ruhunun yoludur. Ruh “əmanət” olaraq endikdən sonra gəldiyi yerə-nur mənbəyinə qayıtmalıdır. Dairə varlığın birliyi və tovhid simvoludur. Ruminin düşüncəsində bütün varlıq Tanrının ətrafında fırlanan bir dairədir. Bu fırlanma yaradılışın hərəkətidir, Tanrıdan gəliş və Ona dönüş prosesidir. “*Hər şey Ondan çıxar və yenə Ona dönər*” (Məsnəvi, I cild, 2012).

Bu fikir Qurandakı “İnnə lillahi və innə ileyhi raciun” (“Biz Allahdanıq və Ona dönəcəyik”) ayəsinə əsaslanır. Dairə bu mənada başlanğıcı və sonu eyni nöqtədə birləşdirən rəmzdür — yəni Tanrı həm başlanğıc, həm son nöqtədir. Rumi və onun davamçıları olan Mövləvilər “səma”, yəni fırlanma rəqsini ibadət forması kimi qəbul edirlər. Bu fırlanma təsadüfi deyil, Dərvişlər dairəvi hərəkətlə Tanrı ətrafında fırlanırlar. Hər biri bir ulduz kimidir, Tanrı mərkəz, onlar isə orbitlərdədir. Bu fırlanma ilə kosmosun ahəngini təkrarlayırlar.

Hər kəs ki, öz əslindən uzaq düşər,

Nəhayət yenə öz vüsəl çağını axtarar. (Məsnəvi, I cild, 2012)

Pərgar kimiyəm: bir ayağım mərkəzimdədir,

Digər ayağım isə dünyada dövr edir. (Divani-Kəbir, 1999)

“Pərgar” obrazı burada mərkəz (Haqq) və onun ətrafında hərəkət edən insan ruhunun simvoludur. Rumiyə görə:

Bütün kâinat dönür —Günəş öz ətrafında,

Atom öz içində, Dərviş də könlündə.” (Məsnəvi, 2012)

Yəni, dairəvi hərəkət maddi və mənəvi aləmlərin ahəngini, kainatdakı harmoniyanı göstərir. İnsan da Tanrının cazibəsi ilə bu dairənin içində hərəkət edir.

Klassik poeziyadakı eşq və vəhdət fəlsəfəsinin XX əsr Azərbaycan şeirində yeri və bədii-estetik funksiyası

Aytaç Zeynalova

Mən dairə kimiəm,

Mənim başlanğıcım da sonum da Səndədir.” (Divani- Kəbir, 1999)

Rumi üçün ağrı ilə sevinc, ölüm ilə həyat, gecə ilə gündüz — hamısı bir dairənin iki tərəfidir. O, bu ziddiyyətlərin əslində bir-birini tamamladığını, bütöv çevrədə birliyə qovuşduğunu deyir:

Bu dünyada hər şey fırlanır,

Ölüm həyatın kölgəsi, Gecə gündüzün davamıdır. (Məsnəvi, I cild, 2012)

Dairə burada düalizmin yoxluğunu göstərir, hər şey vahid bir çevrədə birləşir. Dairə həm sonsuzluğu, həm də kâmil təkliyi simvolizə edir. Bu fikri ilə Rumi həm islam mistikasına, həm də platonik fəlsəfəyə yaxınlaşır.

Daha çox şəxsi mütaliə ilə sənət dünyasını dərinlən duyan Vahid isə iştirak etdiyi ədəbi məclislərdə ustadlarından bu mətləblərə vəqif olmuşdur.

Atəşi-ruxsarini gördü könül pərvanəsi,

Gəl dolanım başına, yandırma bu pərvanəni.

Dil açmış şölədən guya, axıtmış şəm göz yaşı,

Yanarsan, ehtiyat ilə dolan, pərvanə-pərvanə. (Vahid, 2005)

Mövlana Rumidə qaş obrazı da çox işlənən və xüsusi mənalar daşıyan bir simvolik motivdir. Dairə anlayışı yarım dairə ifadəsi ilə imitasiya olunur, “qaş” rəmzi ilə əlaqələndirilir. Rumidə “qaş” qəlbin üzərindəki ilahi sirrin metaforasıdır, çünki qaş gözün üstündəki əyri xəttidir, sufi təfəkküründə qəlb gözdən üstün tutulur (göz görünəni görür, qəlb görünməyəni), qaş isə həmin “görünməyən” aləmə işarə edən simvolik xəttidir. Beləliklə, “qaş” Ruminin poetik dilində qəlbin girişindəki sirr qapısı kimi işlənir.

Onun qaşını düşünüb fitnəni gör,

İki fitnənin arasında qılnc kimi kaman olub. (Divani-Kəbir, 1999)

O kamanqaş sevgili ki, baxış oxuna malikdir,

Hansı qəlbə düşsə, onu ixtiyarsız ələ alır. (Divani-Kəbir, 1999)

Qaş gizlinlərin sirri və ilahi işarədir. Rumi tez-tez qaş “gizlilik rəmzi” kimi istifadə edir. Qaşın qövs şəklində olması onu sufi təfsirində qəlbin üstündəki ilahi sirrin əyrisi kimi göstərir. Rumidə “qaş” həm də qeyri-müəyyənlik və paradoksun rəmzidir. Qaşın qövs, əyri forması Rumidə ilahi eşqin və şəkildə gizli olan həqiqətin əyrisi kimi yozulur. Həqiqət düz xətdə deyil, “əyrinin içində” gizlidir. Aşiq doğruya əyri yollardan çatır. Buna görə qaş həm cazibə, həm də qaranlıq sirr deməkdir. Qaş iki dünyanın arasındakı körpü, iki aləmin sərhəd xəttidir.

Klassik poeziyadakı eşq və vəhdət fəlsəfəsinin XX əsr Azərbaycan şeirində yeri və bədii-estetik funksiyası

Aytaç Zeynalova

Rumidə qaş bəzən hilal ayın metaforu kimi işlənir: doğan eşqin ayı, batan egonun qaranlığı, yenilənmə və dirilmə dövrü. Vahid də eynilə bu mənaları XX əsrin bədii-estetik funksiyasına uyğunlaşdıraraq belə ifadə edir:

Qaşların tağı edib tağı-kəlisani şikəst,

Hüsnünün müşəfi İncil ilə Quranı şikəst. (Vahid, 2005)

Bu beyt klassik divan poeziyasının zəngin metaforik və irfani qatlarını özündə birləşdirir. Burada sevgilinin qaşları “tağ” obrazı ilə təqdim olunur və bu tağ “tağı-kəlisə” ilə müqayisə edilərək estetik hiperbola yaradılır. Yəni sevgilinin qaşlarının gözəlliyi o qədər üstün və təsirlidir ki, məscidin-kilsənin memarlıq simvolu olan tağı belə məcazi şəkildə “sındırır”. Bu, klassik poeziyada gözəlliyin maddi və mənəvi məkanları aşan gücünü ifadə edən tipik bədii üsuldur. İkinci mısradə isə sevgilinin hüsnü “müşəf” (müqəddəs kitab) kimi təqdim olunur və onun gözəlliyi İncil və Quranla müqayisədə daha üstün mövqeyə qoyulur. Burada istifadə olunan hiperbolik ifadə sevgilinin gözəlliyini ilahi mətnlərin fəvqünə yüksəldir və mətnlərin simvolik gücünü aşan estetik bir mənə yaradır.

Məzmunə gəlincə, “qaşların tağı məscidin tağını sınıq edib, naqis edib. Yəni məscidin mehrabı dairəvi olduğundan, həmin tağın naqis şəkli, yəni ortadan sınımış şəkli gözəlin qaşlarına bənzəyir. Üzündə gözəllik cəmlənən bəşər surəti isə Quranla İncilə naqis etmişdir. Şair burada “hüsnünün müşəfi” deyərək həm də Nəsimi fikri də daxil olmaqla hürufilik nəzəriyyəsindən çıxış edərək insanın surətində hərflərin yazılması fəlsəfəsinə əsaslanır. Ədəbiyyatşünas alim Nəsimi Cümşüdoğlu yazır: “*İrfanda üz səhifəyə bənzədilir, ona görə uzun müşəf anlamı geniş işlənir. Üz vəhdət rəmzi kimi mələkət və lahut aləminə bağlıdır və ona görə müşəfdən üstündür, bütün həqiqətlər Tanrı yanında olan Lohvi-Məhfuzda yazılıb*” (Cümşüdoğlu, 2004, 247). Digər tərəfdən bu beytin yaranmasına çox güman ki, Həzrət Əli haqqında hədisin də təsiri olmuşdur. Döyüşdə məğlub olduqlarını görən düşmən tərəf Həzrət Əlini aldatmaq üçün Quranı nizələrə, oxlara sancıb onlara doğru gələrkən o, döyüşü dayandırmır. “Onların oxa taxdıqları Quranın əsl, səbəbi, əsil surəti bizik”, -deyir. “Hüsnünün müşəfi” deyilərkən əsil surət, “Quranı şikəst” ifadəsi isə rəvayətdə haqqında bəhs edilən dəşilmiş Quran nəzərdə tutulur.

Bu beytin irfani qatında isə sevgili obrazı mütləq gözəlliyin və ilahi təcəllinin rəmzi kimi çıxış edir. Bu baxımdan, yazılı dini mətnlər (İncil və Quran) zahiri bilik səviyyəsini təmsil etdiyi halda, sevgilinin hüsnü birbaşa təcəlli və varlığın mahiyyəti kimi təqdim olunur. Bu yanaşma vəhdətül-vücut fəlsəfəsinə yaxın olub, həqiqətin mətnə deyil, varlıqda və təcəllidə axtarılması ideyasını əks etdirir. Bu beyt klassik divan poeziyasının intertekstual və irfani qatlarını özündə birləşdirən çoxqatlı bədii nümunədir. Quran burada ilahi vəhyin yazılı forması və mənəvi hidayət mənbəyi kimi çıxış edir, Bibliya isə eyni semantik sahədə universal müqəddəs mətn arxetipini təmsil edir. İbn Ərəbi, Rumi və b.-nın ənənəsinə uyğun olaraq varlıq və gözəllik ilahi təcəllinin müxtəlif formaları kimi dərk edilir. Bu kontekstdə “müşəf” yazılı bilik və zahiri mətn səviyyəsini, “hüsn” isə birbaşa ontoloji təcəlli və ilahi gözəlliyi ifadə edir. Beləliklə, mətnlə təcəlli arasında iyerarxiya qurulur və poetik obraz daha yüksək metafizik səviyyəyə yüksəldilir.

Eyni zamanda beyt digər hədislərdə olan estetik düşüncə ilə də dolaylı şəkildə səsleşir. Hədis ənənəsində vurğulanan “Allah gözəldir və gözəlliyi sevir” prinsipi burada estetik əsas kimi hiss olunur və gözəlliyin ilahi mahiyyətini gücləndirir. Bu baxımdan sevgilinin hüsnü sadəcə fiziki gözəllik deyil, metafizik həqiqət səviyyəsində, ilahi sifətin təcəllisi kimi təqdim olunur. Vahidin bu qəzəlində “qaşların tağı” tamamilə estetik və metaforik bir obrazdır və bu səviyyədə bəzi paralellər qurmaq mümkündür: hər iki halda “qövsvari forma”, “mərkəz anlayışı” və “yayılma-genişlənmə ideyası” kimi strukturlar simvolik oxşarlıq yaradır. Lakin bu oxşarlıq elmi deyil, yalnız ədəbi-fəlsəfi interpretasiya çərçivəsində dəyərləndirilə bilər.

Klassik poeziyadakı eşq və vəhdət fəlsəfəsinin XX əsr Azərbaycan şeirində yeri və bədii-estetik funksiyası

Aytaç Zeynalova

Məscidü mehrabə baş əyməz, yəqinimdir,

Əgər olsa zahid taqi-əbruyi-hilalın aşiqi.

Neylər ol kəs sünbülü gülzarü səbzü danəni,

Ola gər ruxsarü zülfü xəttü xalın aşiqi

Gün düşüb hər gün ayağın altına eylər sücud

Sayeyi-qəddinlə olmuş payimalın aşiqi.

Mahi-nov yetməz təmamə görməyincə gün üzün,

Kəsbi-nur istər, olub rüxsari-alın aşiqi. (Vahid, 2005)

Əslində bu yenilənmənin, yəni “dairə” (müstədir) anlayışının fizikada, həndəsədə və s. elmlərdə olduğu kimi, ədəbiyyatda, irfani düşüncədə də özünəməxsus izahı vardır ki, zənnimizcə, bunu Əliağa Vahidin misralarının diskursu kimi dəyərləndirmək doğru olardı. Klassik Şərq poeziyasında olduğu kimi, Rumidə də “qaş” yalnız fiziki gözəllik detallı deyil, ruhi, metafizik və ilahi işarələrin rəmzidir. Maraqlı olan budur ki, Rumi kimi görkəmli söz və sənət dühasının ərsəyə gətirdiyi hikmətlər özündən sonra təsdiqini tapmış və möhürlənmiş ifadələr kimi söz xiridarlarının düşüncələrində yer almışdır. Yuxarıdakı qəzəldə Vahid “qaş” ifadəsi kimi “məscid mehrabı”, “hilal”ın da formasına görə səcdə məfhumu ilə assosiasiya olunmasına diqqəti yönəltdirmiş, “xal” ifadəsi ilə kosmologiyada məşhur olan ilkin singularlıq təlimi, yəni başlanğıc nöqtəsi (nöqtə nəzəriyyəsi) məsələsinə və digər mətləblərə müraciət etmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, məşhur Big Bang nəzəriyyəsi də buna misal ola bilər və bu nəzəriyyə kəinatın mənşəyini fiziki proseslərlə izah edən kosmoloji model kimi dairə və nöqtə məfhumlarını təsdiq edir.

Mövlana Cəlaləddin Rumi irfani-fəlsəfi sistemində eşq və vəhdət anlayışlarının ontoloji və metafizik mahiyyət daşıdığı, insanın ilahi həqiqətə qovuşmasının əsas vasitəsi kimi təqdim olunduğu müəyyən edilir. Ruminin poetik diskursunda eşq yalnız emosional hal deyil, kosmik vəhdətin əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir.

Əliağa Vahid yaradıcılığının ilkin təhlili göstərir ki, klassik sufi ənənədən gələn eşq motivləri burada qorunub saxlanılsa da, onların semantik yükündə müəyyən transformasiya müşahidə olunur. Vahidin qəzəllərində eşq anlayışı həm ilahi, həm də dünyəvi-estetik məna qatlarını birləşdirərək daha konkret və hissi-poetik müstəviyə keçir.

Müəyyənləşdirmələr və hipotezə ilkin cavab

Aparılan müqayisəli və struktur-semantik təhlillər nəticəsində aşağıdakı sahə üzrə müəyyənləşdirmələr irəli sürülə bilər:

- Rumi yaradıcılığında eşq və vəhdət universal və metafizik sistem daxilində təqdim olunduğu halda Vahiddə bu anlayışlar daha çox fərdi və poetik təcrübə kontekstində ifadə olunur;
- Vahidin poetik dilində sufi rəmzləri (aşiq, məşuq, meyxana, şərab, qaş və s.) klassik mənalarını qismən qorusa da milli-estetik mühitə uyğun şəkildə yenidən semantizasiya edilir;
- “Vəhdət” ideyası Ruminin əsərlərində fəlsəfi konsept kimi çıxış etdiyi halda, Vahiddə daha çox obrazlı və simvolik səviyyədə təzahür edir;

Klassik poeziyadakı eşq və vəhdət fəlsəfəsinin XX əsr Azərbaycan şeirində yeri və bədii-estetik funksiyası

Aytaç Zeynalova

- Mövlana ideyalarının “coğrafiyası” Vahidin yaradıcılığında artıq fərqli zaman və məkan çərçivəsində – XX əsr Azərbaycan mədəni mühitində yenidən qurulur.

Bu müəyyənləşdirmələr əsasında tədqiqatın hipotezinə ilkin cavab belə formalaşdırıla bilər:

Mövlana Cəlaləddin Ruminin eşq və vəhdət konsepsiyaları Əliağa Vahidin yaradıcılığında birbaşa təkrar olunmur, əksinə, milli poetik ənənə və yeni ictimai-mədəni reallıqlar fonunda transformasiya edilərək daha konkret, estetik və fərdiləşmiş mənə qazanır. Beləliklə, ilkin nəticələr hipotezin ümumilikdə təsdiqləndiyini göstərsə də, bu qənaətin daha da dəqiqləşdirilməsi üçün geniş mətn korpusu üzərində sistemli təhlilin aparılması zəruridir.

Nəticə və müzakirə

Aparılan müqayisəli, hermenevtik və struktur-semantik təhlillər göstərir ki, Mövlana Cəlaləddin Rumi yaradıcılığında eşq və vəhdət anlayışları vahid ontoloji sistem daxilində çıxış edərək insanın ilahi həqiqətə qovuşmasının əsas prinsipi kimi əsaslandırılır. Ruminin poetik diskursunda eşq kosmik harmoniya yaradan, bütün varlığı birləşdirən metafizik qüvvə kimi təqdim olunur və vəhdət ideyası bu konsepsiyanın məntiqi nəticəsi kimi formalaşır.

Aparılan müqayisənin nəticəsi göstərir ki, Vahidin əsərlərində klassik sufi-irfani ənənədən qaynaqlanan bu ideyalar XX əsr Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitində yeni semantik çalarlar qazanır. Vahidin qəzəllərində qəzəl leksikonuna daxil olan komponentlər ilahi məzmunla yanaşı, həm fərdi hiss, estetik duyum, həm də bədii ifadə vasitəsi kimi çıxış edir. Bu baxımdan onun poetikasında eşq həm metafizik, həm də dünyəvi mənə qatlarının sintezi kimi təzahür edir. Məsələn, Ruminin fikirlərində eşq anlayışı, onun fəlsəfi-irfani ideyalar sistemində yeri, xassələri izah olunur və bu qənaətə gəlinir ki, “eşq bütün varlıqların yaşamasına səbəb olan kâinatın zərrələrinin cazibəsidir”. Vahid isə sələfinin təqdim etdiyi bu konsepsiyanın bədii-estetik funksiyalarından istifadə edərək ondan bəzən dünyəvi, bəzən rəmzi mənələrdə, bəzən isə bir şifrə, bir kod kimi istifadə etmişdir.

Öz zövqüm ilə arizi-cananda yanardım,

Eşq aləminin şəminə pərvanə mən olsam (Vahid, 2005)

Eşq aləmində bunca bəlalər ki, çəkmişəm,

Məqsəd təvafı arizi-canadır mənə. (Vahid, 2005)

Vahid sovet senzurasına görə eşqin İlahi məzmunundan açıq danışa bilməzdi. Burada “şəm”, “pərvanə”, “bəla”, “təvafı arizi-cana” və s. kimi ifadələr artıq ənənəvi rəmzdən başqa bir də şifrələnmiş şəkildə təqdim edilmişdir ki, burada məqsəd özünü və qəzəli proletkultçu ideologiyanın caynaqlarından xilas etmək olmuşdur. Çünki yeni quruluş ənənəvi formalarla birlikdə o mövzulara da ciddi qadağalar qoymuşdu. Vüqar sosiologizmin və ateizmin ortaya çıxardığı tələblər irfani düşüncələrə daban-dabana zidd olmuşdur. Şair bu şifrələr altında irfanla klassik şeirin müştərək cəhətlərindən bəhrələndirərək eşqin ali və ruhani məzmunundan bəhs edir. Vahid təriqətçi və idoloq deyildi. O, sadə bir qəzəlxan-şair olmuşdur. Lakin ustadlarından bu estetikanın arxasında duran böyük hikmətləri mənimsəmişdir. Başqa sözlə desək, Rumi əsərlərində eşq nəzəriyyəsinə iri miqyaslı tənqidi konsepsiyası kimi təhlil edirdisə, Vahid bu dünyagörüşü müxtəlif poetik çalarlarla vəsf etməyə səy göstərmişdir.

O vəhdət dənizindən bir damlanı göndərir,

Yeddi dəniz cəld olur, həmin damlaya əsir. (Rumi, 2012)

Klassik poeziyadakı eşq və vəhdət fəlsəfəsinin XX əsr Azərbaycan şeirində yeri və bədii-estetik funksiyası

Aytaç Zeynalova

Rumi söyləyir ki, Allah bəşəriyyətə vəhdət (birlik) dəryasından elə bir ruhani damla bəxş edib ki, dünya nemətləri və maddi aləmin bütün böyüklüyü (yeddi dəniz) o bir damla müqəddəs ruhun qarşısında aciz qalır. O, bu misralarda “dərya” ifadəsinin təsəvvüfi çalarından bəhs edərək İlahi mətləblərdən söz acır. Vahid də sələfinin bəşər üçün miras qoyduğu bu hikmətlərə sadıq qalaraq bir şair kimi beytlərin birində “Bu kiçik qətrəyə dərya deməyim, bəs nə deyim?” (Vahid, 2005) söyləyərək bu irsə sadıqlığını nümayiş etdirir. Haşiyəyə çıxaraq söyləyək ki, Vahidin şeirləri içərisində “Gözlə kirpiyi birlikdə qan tökür gecələr, Əcəb qalib yenə dərya kənarı özbaşına.” (Vahid, 2005) kimi ifadələrə də rast gəlmək mümkündür ki, burada o klassik şeirin bədii-estetik imkanlarından istifadə etməklə, “dərya kənarı” sözünü hərfi anlamda işlətsə də, üstüörtülü olaraq vətəni Azərbaycanın repressiya dövründə başına gətirilən müsibətlərə işarə edir.

Müzakirə kontekstində müəyyən edilir ki, Rumi və Vahid arasında ideya davamlılığı mövcud olsa da, bu davamlılıq mexaniki təkrara əsaslanmır. Əksinə, Vahid klassik sufi rəmzlərini (aşiq, məşuq, şərab, meyxana, qaş və s.) milli poetik ənənə və dövrün estetik tələbləri çərçivəsində yenidən mənalandırır. Bu isə “eşq və vəhdət” konsepsiyalarının müxtəlif zaman və məkan müstəvilərində fərqli funksional mənə daşdığını göstərir.

Tədqiqatın nəticələri həmçinin göstərir ki, Ruminin irfani-fəlsəfi sistemi daha çox universal və transsəndental xarakter daşdığı halda, Vahidin poetik dünyası konkret tarixi-mədəni kontekstlə sıx bağlıdır. Bu fərq “Mövlana ideyalarının coğrafiyası” anlayışını izah edən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Belə ki, eyni ideyalar fərqli ədəbi mühitlərdə yeni semantik strukturlar yaradır və bu proses ədəbi transformasiya kimi qiymətləndirilə bilər.

- Vahiddə eşq anlayışı yalnız ilahi mənə daşmır, həm də insani və estetik ölçülərlə zənginləşir;
- Vəhdət və İlahi düzən ideyası klassik sufi metafizikasından fərqli olaraq daha çox poetik simvol və obrazlar sistemi vasitəsilə ifadə olunur;
- Mövlana ideyalarının “coğrafiyası” Vahiddə artıq fərqli zaman-məkan kontekstində yenidən qurulur.

Nəticə etibarilə, tədqiqat hipotezi öz təsdiqini tapır: Mövlana Cəlaləddin Ruminin eşq və vəhdət konsepsiyaları Əliəğa Vahid yaradıcılığında transformasiya olunaraq milli-estetik xüsusiyyətlər qazanmışdır. Bu isə klassik irfani düşüncənin sonrakı dövrlərdə poetik şəkildə yenidən qurulmasının mümkünlüyünü və davamlılığını təsdiqləyir. Müzakirə göstərir ki, bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar gələcəkdə daha geniş müqayisəli çərçivədə – digər Azərbaycan və Şərq şairlərinin yaradıcılığı ilə paralel şəkildə – davam etdirilə bilər.

Göründüyü kimi, sovet senzurası ucbatından fikirlərini üstüörtülü, daha çox isə rəmzlərlə ifadə edən Vahid əslində Rumi kimi mütəfəkkir insanların irs qoyub getdikləri dəyərlərdən, sənətə yanaşma üsullarından ləyaqətlə bəhrələnməklə yanaşı ətrafında fəaliyyət göstərən söz xiridarlarının öyüd-nəsihətlərindən qaynaqlanmışdır.

Vahidin şeirlərindəki şair-yolçu ədəbi-tarixi kodlarla ötürülmüş tovhidi tapmış, dərk etmişdir. Çünki uzunmüddətli daxili təmizlənmə, yaxud kamilləşmə nəticəsində fərqlər və müxtəlifliklər yox olur, hər şey Vahidə çevrilir, yəni hər şeyin Vahidin təəllisi olduğu dərk edilir. Bəla çəkmək aşiq üçün xoşbəxtlikdir, çünki o, Allah rızası üçün və ona qovuşmaqdan ötrü çəkilir. Yəni Tanrıya qovuşmağın bir-cə yolu var ki, o da eşq yolçuluğudur. Şairin Mövlana kimi ariflərin söz bulağından qaynaqlanmış misraları sərməstlik məqamını aşıqın halının zühuru, məhəbbət camının feyzi kimi təqdim edir.

Klassik ədəbiyyatın ifadə və tərənnüm obyektı olan İnsan, onun mənəvi-ruhani transformasiyası-kamilləşməsi mərhələləri hər dövrün öz ictimai-siyasi-mədəni formatında oxucuya çatdırılır. Vahidin sənət dünyası onu əhatə

Klassik poeziyadakı eşq və vəhdət fəlsəfəsinin XX əsr Azərbaycan şeirində yeri və bədii-estetik funksiyası

Aytaç Zeynalova

edən dərin ictimai ziddiyyətlər fonunda ortaya çıxsada da bugün Mövlana Cəlaləddin Rumi kimi mütəfəkkir insanların fikir tarixinə bəxş etdiyi hikmətlərin işığında öz yerini, mövqeyini daha möhkəm şəkildə təsdiqləyə bilər.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

Bünyadov, Z., Məmmədəliyev, V. (Tərc.). (1991). *Qurani-Kərim*. Bakı: Azərnaşr.

Abdullayeva, M. (2009). *Klassik poeziya: Ezoterik xəzinə*. Bakı Dövlət Universiteti.

Cümşüdoğlu, N. (1997). *Füzulinin sənət və mərifət dünyası*. Tehran: Sürüş.

Cümşüdoğlu, N. (2004). *Quran və irfan işığında*. Bakı: İqtisad Universiteti.

Əl-Qəzali, Ə. H. (2005). *Səadət iksiri* (A. Məsud, Tərc.). *Xəzər jurnalı*, (4).

Əzizəliyeva, B. (2005). *Cibran Xəlil Cibranı*. Bakı: Nurlan.

Füzuli, M. (2003). *Seçilmiş əsərləri* (I cild). Bakı: Çinar-çap.

Rumi, M. C. (2012). *Məsnəvi* (I cild). <https://www.scribd.com/document/801129734/mesnevi>

Teymurxanlı, V. (2016). *Cəlaləddin Rumi və Azərbaycan ədəbiyyatı*. (Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı).

Topbaş, O. N. (2008). *Məhəbbətdəki sirr*. Bakı: İpək yolu.

Vahid, Ə. (2005). *Seçilmiş əsərləri*. <https://archive.org/stream/Seilmislrri-laaVahid/848-SheirAlaghaVahidSechilmishEserleri.djvu.txt>

İngilis dilində:

Rzayeva, N. (2025). Rumi's Legacy in Azerbaijani Literary Scholarship: A Historical and Analytical Study. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12(5), 846–856. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17704120>

Türk dilində:

Rumi, M. C. (2017). *Şeirlər*. <https://www.antoloji.com/mevlana-celaled-din-rumi/siirleri/ara-/siralay/sayfa-3/>

Divan-ı Kabirdən seçmələr (1999). https://dosyalar.semazen.net/DivaniKebirdenSecmelercilt_1.pdf

Rumi, M. (2017). *Aşk ve aşık* <https://www.antoloji.com/ask-ve-asik-7-siiri/>

Rus dilində:

Klassik poeziyadakı eşq və vəhdət fəlsəfəsinin XX əsr Azərbaycan şeirində yeri və bədii-estetik funksiyası

Aytaç Zeynalova

Bertels, E. E. (1965). *Sufizm (İzbranniye trudi)*. Moskva: Nauka.

Betaşvili, A. F. (1973). *Filosofiya i poeziya*. Tbilisi.

Konfrans materialı:

Zeynalova, D. (2021, 12 Mart). *Metafizik təfəkkürün poetik ifadəsi (Mövlana və R. Rövşən): Mövlana Cəlaləddin Rumi yaradıcılığında folklor ənənəsi. "Mövlananın fəlsəfəsi və poeziyası" mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları*. Xəzər Universiteti və Mövlana Ədəbi-Fəlsəfi Araşdırmalar Mərkəzi, Bakı, Azərbaycan.